

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 3. rész*

5. Mindezek után elmondható, hogy a magyar nyelvben a *beszermény* szó nem jelenthetett többet, mint muzulmánt, és nem jelölhetett egy konkrét népcsoportot. A magyar nyelv tehát, amely átvette a ’muszlim’ jelentésű **besermen* szót a csuvasos típusú török nyelvek valamelyikétől, az idők folyamán nem változtatta vagy nem tágította az eredeti jelentését, és nem ruházta át egy etnikumra az Árpád-korban. Tekintettel arra, hogy a 9. században a magyar nyelvnek szüksége volt a mohamedán hitet és hitűeket megjelölő szókincsre, feltételezhető, hogy már legkésőbb ezekben az időkben bekövetkezett az átvétel (vö. SZÉKELY 1974: 56), tehát abban a században, amikor a volgai bolgárok még nem vették fel az iszlám hitet. Ebből az következik, hogy a *beszermény* szó – szemben az olasz eredetű *szercesen* lexemával – magától értetődően eleinte főleg olyan muszlimok jelölésére szolgált, akik a magyarokkal együtt vándoroltak be a Kárpát-medencébe kelet felől, és többek között a hvárezmiekből tevődtek össze.

Igaz, hogy a népi tudatban a vallás és az etnikum gyakorta keveredik (RÁCZ 2016: 89), de az tény, hogy gyakrabban egy valláshoz nem egy, hanem több etnikum tartozik, így amennyiben a *beszermény* lexéma nem etnonima, hanem a mohamedán hit és hitűek jelölésére szolgált az Árpád-korban, így esetenként külön kell kideríteni, hogy a szó mögött milyen etnikum(ok) rejtőzik(nek). Elvileg azt sem lehet teljesen kizárni, hogy a Szatmár megyei *Beszermény* (*Bezermen*) nevű településen zömmel olyan magyarok laktak, akik muszlimok voltak. Mindenesetre valószínű, hogy az Árpád-kor végére a mohamedán vallás lassan hanyatlásnak indult, és a muszlim hitűek többsége kezdett áttérni, egyesek pedig visszatérni a többségben lévő kereszténységre.

5.1. A ’mohamedán’ jelentésű szó – török nyelvi közvetítéssel – kronológiailag legalább két hullámban érkezhetett a Volgától nyugatra fekvő keresztény világba. A TESz. (l. még EWUng.) a *böszörmény* szócikkében összehasonlításként említett rom. *busurman*; szb.-hv. *busurmanin*; len. *bisurman*; or. *бисурман* régi nyelvi szavak bizonyára a második hullámhoz tartoznak, amelyet az Oszmán birodalom európai térnyerésével lehet összefüggésbe hozni.

Valószínű, hogy a cseh *bisurman*, *busurman* szavak szintén ebbe a jövevény-szóréttegbe tartoznak. A Balkánon a törökök térnyerése, amely a prágai születésű Zsigmond király idejétől megfigyelhető és idővel egyre jobban fokozódott, talán összefüggésbe hozható a *bisurman/busurman* szó elterjedésével a nyugati szláv nyelvekben a 15. századtól, amelyekben a szó a muszlim hitűek, elsősorban a törökök jelöléséül szolgálhatott. Az Alexandridabeli *Bezzermene* ezzel szem-

* A tanulmány első részét l. MNy. 2018: 447–459, a másodikikat: 2019: 47–60.

ben – amint láttuk – nem a ’törökök’, hanem a ’muszlimok’ jelölését szolgálta. STANISLAW STACHOWSKI a Turkizmusok történeti szótára a lengyel nyelvben című munkájában (SHTJP. 51–52) a *bisurmanin* címszó szerepel, és a szó jelentése ’iszlám hitvallója, muzulmán, mohamedán (általában a törökökről)’, és a szócikkében különféle variánsai is szerepelnek, s a szó legkorábbi előfordulása a 15. század legutolsó évtizedétől kezdődik. Valószínű, hogy a cseh *bisurman* (~ *busurman*) szó eredete és jelentése hasonló lehet a lengyeléhez, és nem tartható a korábbi, ócseh *Bezzermene* (tbsz.) közvetlen fejleményének, bár ez majd a későbbiek során különféle hasonló névalakkal összekeveredhetett.

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy az ócseh *Bezzermene* közvetlenül milyen nyelvből való átvétel. Ha abból indulunk ki, hogy aligha lehet elképzelni, hogy a cseh nyelv érintkezett volna a csuvasos típusú török nyelvekkel, arra gondolhatunk, hogy a szó az orosz nyelv közvetítésével került be a cseh szókincsbe. Az sincs kizárva, hogy a cseh nyelv – korábbi cseh–magyar kereskedelmi, katonai stb. kapcsolatok révén⁹ – a magyar *beszermény* szót vette át, amely vélhetőleg már a 9. században megvolt a magyar szókincsben. Mindenesetre a cseh király állítólagos 1260-as levelének készítője ismerte a cseh *Bezzermene* szót, és ezt latinositva szerepeltette a levélben.

5.2. Nemcsak a szláv nyelvekben, hanem a román nyelvben is van hasonló jelentésű és közeli hangalakú szó, amely szintén kronológiailag – áttételesen – a második hullámba tartozhat. Bár az e kérdéskörrel való tárgyalás témánk fő-tárgyán kívül esik, egy rövid megjegyzés idekívánkozik. A DELR. (374) a rom. *busurman* szócikkében a ’muzulmán’ jelentésű szót az ukr. és or. *busurman*-ból származtatja, a DER. (127) pedig etimológiájául szükséztlenül csak a következőt adja meg: szláv *busromanŭ* (> or. *busurman*).¹⁰ A *busromanŭ* szóalakra vélhetőleg FRANZ MIKLOSICH kb. másfél évszázaddal ezelőtt megjelent ószláv szótárában (LPGL. 48) címszóként felvett *бoуспроманъ* névforma gyakorolt hatást, amelyre a nyelvész bizonyára egy kései, a 15. századból adatolt szerb névalak (vö. *busromanin*, ERHSJ. 1: 244) alapján következtethetett. MIKLOSICH az említett szócikkben még a *bessirmenge* és a *böszörmény* szavakat is felhozta, és az előbbi szóra – amelyet FRANTIŠEK PRUSÍK (1896: 54, 3. jegyz.) szerint a németek a szlávoktól kaptak – később SIMONYI ZSIGMOND (1894: 333; TESz. 1: 366; MESTERHÁZY 1973: 39–40, 27. jegyz.; VWSS. 475) is figyelmes lett, aki ugyanakkor még

⁹ A csehek a 12. században, sőt bizonyára korábban is tudták már, hogy a magyar királyok rendelkezésére állnak a muszlim hitű katonák. Barbarossa Frigyes 1158-as itáliai hadjáratáról hírt adó Vincentius cseh krónikás műveiből arról értesülünk, hogy 1158-ban (helyesen: 1157-ben) Dániel prágai püspök a német-római császár követeként (II.) Géza magyar királyhoz ment, hogy tőle szerezzen segítséget a császár Milánó elleni hadjáratában, és kieszközölje 500 Saracenus (*quingenti Saraceni*) elküldését (FRB. 2: 425; LVJ. 70; l. még VDKČ. 1999: 603, a vonatkozó rész MARIE BLÁHOVÁ munkája; vö. PAULER 1899. 1: 290; KARÁCSONYI 1913: 5; SZÉKELY 1974: 72; KRISTÓ 2003: 115). Vencentius elkísérte a prágai püspököt Magyarországra (LVJ. 17), ahol a krónikásnak alkalma lehetett az itteni mohamedánokról és a magyar beszermény elnevezésükről is tudomást szerezni.

¹⁰ MESTERHÁZY KÁROLY (1973: 37–41) Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok című tanulmányában hasznos kutatástörténet olvasható a három elnevezés kapcsolatairól. Az zavaró, hogy a francia nyelvű változatában (MESTERHÁZY 1972) a böszörmények egységesen a *busurmans* néven szerepelnek.

a *Bessermeine* és *Bessermenge* német névformákról is említést tett.¹¹ Ezek talán nem a *böszörmény*, hanem a *beszermény* szóval hozhatók kapcsolatba, amely pedig érdekes módon túlélte a második – oszmán-török – hullám hatását.

6. Az itt előadottak a következőképpen foglalhatók össze. A magyar *böszörmény* szó korábbi névalakja megközelítőleg *beszermény* volt, amelyet általában nem szerepeltetnek az etimológiai szótárak. Első előfordulása a *Bezermen* helynévben található a 13. századból. A szó ’muszlim’ jelentéssel bír. Ugyanolyan jelentésű és hasonló névalakú szavak vannak az óoroszban és az ócsehben is. Az óorosz évkönyvekben, először a Kijevi Évkönyv 1184-es évi tudósításánál figyelhető meg a *besurmen* névforma. A Lavrentij-évkönyv 1284-es híradásánál pedig először egyszer a *besurmen*, majd ötször a *besermen* névalak fordul elő. A hirtelen és váratlan névváltozás feltehetően a későbbi másoló vagy kompilátor saját nyelve – nem tudatos – hatásának köszönhető. A *besurmen* névforma vélhetőleg a polovecek nyelvéből származtatható. Annak alapján, hogy az óorosz nyelvben a volgai bolgárokat a *besermen*-eknek is hívták később, a 14. században, feltételezhető, hogy az óorosz nyelv a szót a volgai bolgárok nyelvéből vette át, amely a csuvasos típusú török nyelvek közé tartozott. A *besermen* névalak előbb a Vlagyimir-Szuzdali fejedelemségben volt elterjedve, később dominánssá vált Rusz egész területén. A magyar *beszermény* szintén egy másik csuvasos típusú török nyelvből való átvétel lehet legkésőbb a 9. században. Az ócseh *Bezzermene* (*Besermené*) eredetét illetően inkább a magyar közvetítés képzelhető el, mint a keleti szlávé. Ezek a szavak a Volgától nyugatra a Vltaváig ’muszlim’ jelentéssel bírtak a 13. században különösebb etnikai hovatartozás jegye nélkül. Ugyanezen jelentés a Plano Carpini által említett *Bisermin*-re is vonatkozik, amelyet a ferences barát tévedésből népnévnek hitt. Ezzel szemben útítársa, Benedictus Polonus, aki jártas volt a szláv nyelvekben, a cseh és az orosz szó jelentését köznévként fogta fel, és úti beszámolójában nem említi meg a *Bisermin* szót.¹²

Kulcsszók: muszlimok, *böszörmény*, ómagyar *beszermény*, óorosz *besurmen* ~ *besermen*, ócseh *bezzermene* (tbsz.), Plano Carpini *Bisermini*-ja, a csuvas típusú török nyelvek, jövevényszavak.

Hivatkozott irodalom

ÁAL. = *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI-XIV. század.* Sajtó alá rendezte MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.

ACHIM, VIOREL 2008. *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni.* Ed. Enciclopedică, București.

¹¹ HANSGERD GÖCKENJAN (1972: 56), aki elfogadja azon nézetet, miszerint a török *busurman*-ból ered a magyar *böszörmény* szó, az utóbbi etnikai töltetű elnevezésnek véli, és érdekes módon néha németül *Bessermerien*-nek hívja.

¹² Kiegészítésül hozzátésem, hogy RÁCZ ANITA (2005: 42) felhívta a figyelmet arra, hogy a régi Bihar vármegyei „*Böszörmény* település ómagyar kori névadatai labiális és illabiális alakokat egyaránt mutatnak”, és megjegyezte azt, hogy az utóbbi változat (*bészörmény*) nagyobb többségben figyelhető meg.

- ADAMOVIČ, VIKTOR 2013. Rus' in the Second sequel to Cosmas. In: *Rus' during the epoch of Mongol invasions 1223–1480*. Ed. VITALIJ NAGIRNYJ. Colloquia Russica, Seris I. vol.3. Jagiellonian University, Cracow. 102–108.
- AHI. = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFŰ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta historica* 44, 48. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1973– 1974.
- Alexandreida = *Alexandreida*. K vyd. přípr. VÁCLAV VÁŽNÝ. Úvodní studii naps. FRANTIŠEK SVEJKOVSKÝ. 2. vyd. Památky staré literatury české, Sv. 28. Nakladatelství Československé Akademie věd, Praha, 1963.
- ANTONÍN, ROBERT 2017. *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*. Translated by SEAN MARK MILLER East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. V. 44. Brill, Leiden–Boston.
- ARMBRUSTER, ADOLF 1990. *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10–16. Jahrhunderts: eine historiographische Imagologie*. Studia Transylvanica 17. Böhlau, Köln.
- BÁBA BARBARA szerk. 2015. *A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Magyar Névtárkiadó kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BALIĆ, SMAIL 1964. Der Islam im mittelalterlichen Ungarn. *Südost-Forschungen* 23: 19–35.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2. bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARIEV, RIZA 2005. *Волжские булгары: история и культура*. Агат, Санкт-Петербург.
- BENKŐ LORÁND 1970. Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. *Magyar Nyelv* 66: 154–168.
- BEREND, NORA 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary, c. 1000– c. 1300*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BesztSzj. = FINÁLY HENRIK, *A besztercei szöszedet*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 26/1. MTA, Budapest, 1892.
- BIELFELDT, HANS HOLM 1951. *Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*. Akademie Verlag, Berlin.
- BLAGOVA, GALINA FÉDOROVNA 1969. Историко-этимологические заметки о словах басурман – мусульманин и магометанин – мухаммеданин (мохаммеданин). In: *Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка*. Наука, Москва. 312–337.
- BLÁHOVÁ, MARIE 1974. Druhé pokračování Kosmovo. *Sborník historický* 21: 5–39.
- BLÁHOVÁ, MARIE 1993. Österreich in der böhmischen Geschichtsschreibung in der späten Přemyslidenzeit. In: *Kontakte und Konflikte: Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*. Hrsg. THOMAS WINKELBAUER. Waldviertler Heimatbund. Horn, Waidhofen an der Thaya. 79–88.
- BRETSCHNEIDER, EMIL 1937. *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century* 1–2. New ed. Routledge & Kegan Paul, London.
- BUNIATOV, ZIJA MUSAEVIČ 1986. *Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097–1231*. Наука, Москва.

- CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë, 1829–1844.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. SAV–Obzor, Bratislavæ, 1971–1987.
- ČEREPNIN, LEV VLADIMIROVIČ 1977. Монголо-татары на Руси (XIII в.). In: *Татаро-монголы в Азии и Европе: сборник статей*. Изд. 2-е, перер. и доп. (ответственный редактор, С.Л. Тихвинский). Наука, Москва, 186–209.
- ČHALOUPECKÝ, VÁCLAV 1930. Uherská politika Přemysla Otakara II. In: *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých: k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*. Díl 1. Historický klub, Praha. 130–188.
- CHEKIN, LEONID S. 1992. The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleventh–Thirteenth-Century Rus. *Russian History* 19: 9–28.
- ChOFM. = *Chronica XXIV Generalium Ordinis Fratrum Minorum*. Analecta Franciscana ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia, edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae 3. Quaracchi, Ad Claras Aquas, 1897.
- ChOFM. 2010. = ARNALD OF SARRANT, *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor*. English Translation by NOEL MUSCAT from the original Latin text. TAU Franciscan Communications Franciscan Friars, Malta.
- CMTL. = *Chronicon Marchiae Tarvisinae et Lombardiae* (aa. 1207–1270). A cura di L. A. BOTTEGHI. *Rerum Italicarum Scriptores* 8/3. Città di Castello, Lapi, 1916.
- ČOBAN, ERDAL 2012. Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. *Bilig - Turk Dunyasi Sosyal Bilimler Dergisi* 63: 55–76.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- CZEGLÉDY KÁROLY 1970. *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. Nyelvtudományi Értekezések 70. MTA, Budapest. 254–259.
- DARKÓ, EUGEN 1933. *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*. Böhlau, Weimar.
- DELR. = *Dicționarul etimologic al limbii române* 1. Redactori responsabili: MARIUS SALA – ANDREI AVRAM. Editura Academiei Române, București, 2012.
- DER. = ALEXANDRU CIORĂNESCU, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de TUDORA ȘANDRU MEHEDINȚI și MAGDALENA POPESCU MARIN. Editura Saeculum I.O., București, 2002.
- DIMNIK, MARTIN 2003. *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* 1. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi JAKÓ ZSIGMOND. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997.
- ERHSJ. = PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1. Ured. MIRKO DEANOVIĆ – LJUDEVIT JONKE. Suradj. u prep. i prired. za tisak VALENTIN PUTANEC. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1971.
- ESRJ. = МАКС ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. ТРУБАЧЕВА. Под редакцией и с предисловием Б. А. ЛАРИНА. Изд. 2-е, стереотипное. Прогресс, Москва, 1986–1987.

- ESTJ. = ERVAND VLADIMIROVIČ SEVOTJAN, Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву „Б”. Наука, Москва. 1978.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FACHRUTDINOV, RAVIL’ GABDRACHMANOVIČ 1984. *Очерки по истории Волжской Булгарии*. Наука, Москва.
- FENNELL, JOHN 1983. *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304*. Longman History of Russia. Longman, London – New York.
- FLORJA, BORIS NIKOLAEVIČ 1989. Этническое самосознание чешской феодальной народности в XII – начале XIV в. In: *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма ответственные*. Редакторы ГЕННАДИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ ЛИТАВРИН – ВЯЧЕСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ ИВАНОВ. Наука, Москва. 182–205.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FONT MÁRTA 2016. A Kalka menti csata (1223). In: PÓSÁN LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Elfeledett háborúk: Középkori csaták és várostromok*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 45–64.
- FRB. = *Fontes rerum Bohemicarum 2. Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus*. Vydavatel JOSEF EMLER. Překladatel VRATISLAV VÁCLAV TOMEK. Nákl. Musea království Českého, Praha. 1874.
- GÖCKENJAN, HANSGERD 1972. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 5. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- GOLDEN, PETER B. 1998. Religion among the Qipcaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal* 42: 180–237.
- GORANIN EDWARD 1988. *Latopis kijowski 1159–1198*. Przełożył i komentarzami opatrzył EDWARD GORANIN. *Slavica Wratislaviensia*, 40. = Acta Universitatis Wratislaviensis; no. 840. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- GORSKIJ, ANTON ANATOL’JEVIČ 2014. Свидетели путешествия Платона Карпини: уникальная информация и ошибки прочтения статьи. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3: 115–121.
- GUZMAN, GREGORY G. 2006. The Vinland Map Controversy and the Discovery of a Second Version of The Tartar Relation: The Authenticity of the 1339 Text. *Terrae incognitae* 38: 19–25.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Budapest.
- HALPERIN, CHARLES J. 2007. *Russia and the Mongols: Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*. Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi 1. Editura Academiei Române, București.
- HARDI, DŽURA (ЂURA) 2011. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. Княжа доба: історія і культура, Вип. 4: 193–207.

- HLAVÁČEK, PETR 2008. Role Českého království ve středověkém křesťanstvu aneb dialog Evropy a Asie v literárních dílech české proveniencie (1300–1400). In: *Odorik z Pordenone: Z Benátek do Pekingu a zpět. Setkávání na cestách Starého světa ve 13–14. století*. Editoři PETR SOMMER – VLADIMÍR LIŠČÁK. Colloquia mediaevalia Pragensia 10. Filosofia, Praha. 173–184.
- HÓMAN BÁLINT 1916. *Magyar pénztörténet 1000–1325*. MTA, Budapest.
- HRBEK, IVAN 1955. Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 5: 205–230.
- HT. 1965. = *The Vinland map: and the Tartar relation*. Eds. R. A. SKELTON – THOMAS E. MARSTON – GEORGE D. PAINTER. Yale University Press, New Haven.
- HT. 1967. = *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*. Edidit et annotationibus instruxit ALF ÖNNERFORS. Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 186. De Gruyter, Berlin.
- HT. 2002. = *Християнський мир и „Велика монгольська імперія”: матеріали французької місії 1245 року*. Критический текст, переклад с латини „Історії Тартар” брата Ц. де Бридіа С.В. АКСЕНОВА и А.Г. ЮРЧЕНКО; експозиція, дослідження и указатели А. Г. ЮРЧЕНКО (Barbaricum) Евразія, 2002.
- HUBER, ALFONS 1883. Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 4: 41–74.
- JAKUBOVICH EMIL 1926. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22: 220–223, 298–301, 357–363.
- JERNEY JÁNOS 1844. A' magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népfelkezetekről. *Tudománytár* 15: 101–125, 151–173, 215–250, 278–298.
- JERNEY JÁNOS 1851. *Jerney János keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett: 1844 és 1845*. Pest.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1913. *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* Értekezések a történeti tudományok köréből 23/7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KARAMSIN, NIKOLAI MICHAILOWITSCH 1823. *Geschichte des Russischen Reiches nach der zweiten Original-Ausgabe übersetzt* 3. Hartmann, Riga.
- KARAMZIN, NIKOLAJ MICHAJLOVIČ 1991. *История государства российского в двенадцати томах* 2–3. Наука, Москва.
- KARCZEWSKI, DARIUSZ 2012. *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzną*. Wydawnictwo Avalon, Kraków.
- KDK. = *Kroniky doby Karla IV. Úvod a studii Kroniky doby Karla IV*. Napsala, vysvětlivkami, soupisem literatury a seznamem zkratek opatřila dr. MARIE BLÁHOVÁ et al. Svoboda, Praha, 1987.
- KLUČINA, PETR 1981. Die Schlacht bei Kressenbrunn 1260. Zur Geschichte des Militärwesens des böhmischen Staates unter den letzten Přemysliden. *Militärgeschichte* 20: 315–326.
- KOHN SÁMUEL 1881. Az 1279. budai zsinat összes végzései. *Történelmi tár* 4/3: 543–550.
- KOMENDOVÁ, JITKA 2017. Schismatici et Tartarorum servitores. Русь в офіційній ідеології Пржемысла II Оттокара. In: *Данило Романович і його часи*. За ред. В. Нагірного і М. ВОЛОЩУКА. Colloquia Russica Series II, V. 3. Івано-Франківськ – Краків. 249–256.

- KORDÉ ZOLTÁN 1990. A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 90: 3–21.
- KOSSÁNYI BÉLA 1933. A XI–XII. századi „ismaelita” és „saracenus” elnevezésekről. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest. 308–316.
- KOVÁCS SZILVIA 2014. *A kunok története a mongol hódításig*. Magyar őstörténeti könyvtár 29. Balassi, Budapest.
- KOVALJOV, VITALIJ 2005. Чешский король Пршемысл Оттакар II и русские князья. *Русин* 2: 55–68.
- KRAWIEC, ADAM 2008. Drugi rękopis Historii Tartarów autorstwa C. de Bridra. *Roczniki Historyczne* 74: 157–165.
- KritJ. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. MTA – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1923–1987.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits, Szeged.
- KRIVOŠEEV, JURIJ VLADIMIROVIČ 2003. *Русь и Монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* 2-е изд. Изд-во Санкт-Петербургского университета, СПб.
- KUČKIN, VLADIMIR ANDREEVIČ 1996. Кучкин В. А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата. *Средневековая Русь* 1: 5–57.
- LÁSZLÓ GYULA 1974. *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- LEWICKI, TADEUSZ 1984. Madjar, Madjaristan 1. In *Pre-Ottoman Period*. In: *Encyclopaedia of Islam* 5. Brill, Leiden. 1010–1022.
- LIEBERTZ-GRÜN, URSULA 1984. *Das andere Mittelalter: Erzählte Geschichtserkenntnis um 1300. Studien zu Ottokar von Steiermark, Jans Enikel, Seifried Helbling*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIMONOV, JURIJ ALEKSANDROVIČ 1987. *Владими́ро-Сузда́льская Русь: очерки социально-политической истории*. Наука, Ленинград.
- LIŠČÁK, VLADIMÍR 2015. *Františkánské misie v Číně (13–18. století)*. Academia, Praha.
- LPGL. = FRANZ MIKLOSICH, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Braumüller, Vindobonae. 1862–1865.
- LVJ. = *Letopis Vincenciův a Jarlochův*. Z latinského originálu přeložil, poznámkami, rejstříkem jmenným a věcným a přílohami opatřil FRANTIŠEK HEŘMANSKÝ. Předmluvu a poznámky k ní napsal ZDENĚK FIALA. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha, 1957.
- MACHNOVEC', LEONID 1989. *Літопис руський за іпатським списком*. Переклав ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ. Дніпро, Київ.
- MAKAI JÁNOS 2010. A szuzdali fejedelmek és a volgai bolgárok. In: HÁDA BÉLA – LIGETI DÁVID ÁDÁM – MAJOROS ISTVÁN – MARUZZA ZOLTÁN – MERÉNYI KRISZTINA – PETNEHÁZI MARGIT szerk., *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest. 387–402.
- MARQUART, JOSEF 1914. Über das Volkstum der Komanen. In: WILLY BANG – JOSEF MARQUART, *Osttürkische Dialektstudien*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse. Göttingen. 25–238.

- MÁTYÁS BOTOND 2014. Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete. *Fons: forráskutatás és történeti segéd tudományok* 21/3: 315–329.
- MELICH JÁNOS 1909. Néhány magyar néprnévről. *Magyar Nyelv* 5: 292–303, 337–344, 385–393, 433–440.
- MELIORANSKIJ, PLATON MIHAJLOVIČ 1905. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени. *Известия Отделения языка и словесности Российской Академии наук* 10/ 4: 109–134.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1972. Ismaélites, Busurmans, Bulgares de la Volga. In: *Les Questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII^e au X^e siècle: session scientifique de l'Union internationale archéologique slave, Szeged, 27–29 avril, 1971*. Éd. LÁSZLÓ GEREVICH. Institut Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Budapest. 195–211.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1973. Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *Hajdúsági Múzeum Évkönyvei* 1: 37–45.
- MGH. SS. = *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum* 32. Hannover–Leipzig, 1826–1934.
- MHB. = *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita, quibus non modo patriae, aliarumque vicinarum regionum, sed et remotissimarum gentium historia mirum quantum illustratur* 3. Collegit GELASIUS DOBNER. Sophia, Praga, 1774.
- MIKA, NORBERT 2008. *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, Racibórz.
- MIYA NORIKO 宮紀子 2010. 東から西への旅人：移刺楚才 – 『西遊録』とその周辺. In: 窪田順平編 『ユーラシア中央域の歴史構図』総合地球環境学研究所. Kiotó, 2010. 129–166., 221–223.
- MÓDY GYÖRGY 1973. Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. In: SZENDREY ISTVÁN szerk., *Hajdúböszörmény története*. Városi Tanács, Debrecen. 29–61.
- MÖSER-MERSKY, GERLINDE 1965. Das österreichische „Chronicon rhythmicum“. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 73: 17–38.
- MSS. = KAMIŠ, ADOLF – BĚLIČ, JAROMÍR – KUČERA, KAREL, *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha. 1979.
- NAPOL'SKICH, VLADIMIR VLADIMIROVIČ 1997. «Бесермяны». In: *Обесермянах. Сборник статей*. Ост. и отв. ред. Г. Л. ШКЛЯЕВ. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО., Ижевск.
- NASONOV, ARSENIJ NIKOLEVIČ 1940. *Монголы и Русь*. Изд-во Акад. наук СССР. Москва–Ленинград.
- NECHUTOVÁ, JANA 2007. *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Böhlau, Köln.
- NÉMETH GYULA 1953. Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv* 49: 304–318.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Ethnica, Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza.
- NF. = *Napkelet felfedezése: Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Közread. GYÖRFFY GYÖRGY. ford. GYÖRFFY GYÖRGY – GY. RUITZ IZABELLA. Gondolat, Budapest. 1965.

- NIKITIN, ANDREJ LEONIDOVİČ 2011. *Летописание Владимиро-Суздальской Руси XIII в.* Текстология русских летописей: XI–начала XIV вв. вып. 3. Минувшее, Москва.
- NORRIS, HARRY THIRLWALL 1993. *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World.* Hurst & Company, London.
- NOVOTNÝ, VÁCLAV 1937. *České dějiny. Dílu I. část 4, Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253-1271).* Jan Laichter, Praha.
- ORTVAY TIVADAR 1892. *Pozsony város története I. A legrégibb időkől az árpádházi királyok kihalásáig.* Pozsonyi Első Takarékpénztár, Pozsony.
- OSTROWSKI, DONALD G. 1990. Second-Redaction Additions in Carpini's „Ystoria Mongalorum”. *Harvard Ukrainian Studies* 14: 522–550.
- OSTROWSKI, DONALD G. 1998. City Names of the Western Steppe at the Time of the Mongol Invasion. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61: 465–475.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2.* Budapest.
- PC. 1838. = JEAN DU PLAN DE CARPIN, *Relation des Mongols ou Tartares.* Première éd. complète publiée d'après les manuscrits de Leyde, de Paris, et de Londres, et précédée d'une notice sur les anciens voyages de Tartarie en général, et sur celui de Jean du Plan de Carpin en particulier, par M. D'AVEZAC. Paris.
- PC. 1903. = *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis.* As printed for the first time by Hakluyt in 1598, together with some shorter pieces edited by C. RAYMOND BEAZLEY. Printed for the Hakluyt Society, London.
- PC. 1930. = JOHANN DE PLANO CARPINI, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245–1247.* übers. und erläut. von FRIEDRICH RISCH. Pfeiffer, Leipzig.
- PC. 1957. = ДЖИОВАННИ ДЕЛЬ ПЛАНО КАРПИНИ, *История монгалов.* – ГИЛЬОМ ДЕ РУБРУК, *Путешествие в восточные страны.* Редакция, вступительная статья и примечания Н. П. ШАСТИНОЙ. Государственное изд-во географической литературы, Москва.
- PC. 1965. = JEAN DE PLAN CARPIN, *Histoire des mongols.* Traduit et annoté DOM JEAN BECQUET – LOUIS HAMBIS. Adrien-Maisonneuve, Paris.
- PC. 1989. = GIOVANNI DI PIAN CARPINE, *Storia dei Mongoli.* Edizione critica del testo latino a cura di ENRICO MENESTÒ. Centro italiano di studi sull' alto medioevo, Spoleto.
- PC. 1995. = GIESSAUF, JOHANNES, *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine: Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar.* Schriftenreihe des Instituts für Geschichte 6. Institut für Geschichte, Graz.
- PELLIOT, PAUL 1973. *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient.* Imprimerie Nationale, Paris.
- PK. = *Pokračovatelé Kosmovi.* Přeložili KAREL HRDINA – VRATISLAV VÁCLAV TOMEK – MARIE BLÁHOVÁ. Svoboda, Praha. 1974.
- PKPO. = *Příběhy krále Přemysla Otakara II. – Zlá léta po smrti krále Přemysla Otakara II. (Dva současné letopisy).* Přeložil z latiny a poznámkami opatřil KAREL HRDINA. Vyšehrad, Praha. 1947.
- PLETNĚVA, SVETLANA ALEKSANDROVNA 2010. *Половцы.* Ломоносовъ, Москва.
- PLEZIA, MARIAN 1970. L'apport de la Pologne à l'exploration de l'Asie Centrale au milieu du XIII^e siècle. *Acta Poloniae historica* 22: 18–35.

- POP, IOAN-AUREL 2011. *Din mǎinile valahilor schismatici: români și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV.)*. Litera, București.
- PRISĚLKOV, MIHAIL DMITRIEVIČ 2002. *Троицкая летопись. Реконструкция текста*. 2-е изд. Наука, Санкт-Петербург.
- PROCHOROV, GELIAN MIŠAJLOVČ 2014. *Древнерусское летописание: взгляд в неповторимое*. Изд-во Олега Абышко, Москва–Санкт-Петербург.
- PRUSÍK, FRANTIŠEK 1896. Besermené. *Krok časopis věnovaný veškerým potřebám středního školstva* 10: 53–56.
- PSJČ. = *Пříruční slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – SPN, Praha. 1935–1957.
- PSRL. 1. = *Лаврентьевская летопись*. Полное собрание русских летописей 1. Языки русской культуры, Москва, 1997.
- PSRL. 2. = *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей 2. Языки русской культуры, Москва, 1998.
- PSRL 7. = *Летопись по Воскресенскому списку*. Полное собрание русских летописей 7. Языки русской культуры, Москва, 2001.
- PSRL. 9. = *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*. Полное собрание русских летописей 9. Языки русской культуры, Москва, 2000.
- PSRL. 18. = *Симеоновская летопись*. Полное собрание русских летописей 18. Знак, Москва, 2007.
- PSRL. 25. = *Московский летописный свод конца XV века*. Полное собрание русских летописей 25. Языки славянской культуры, Москва, 2004.
- PT. = *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia 1. Budapest, 1887.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RASOVSKIJ, DMITRIJ ALEKSANDROVIČ 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Seminarium Kondakovianum* 6: 1–65.
- RBM. = *Regesta Bohemiae et Moraviae Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Pars II, Annorum 1253–1310. Opera JOSEPHI EMLER. Praga. 1882
- Reimchr. = *Ottokars Österreichische Reimchronik, nach den Abschriften Franz Lichtensteins*. Hrsg. JOSEPH SEEMÜLLER. MGH., Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters 5/1–2, Hannover. 1890–1893.
- RES. = ANIKIN, ALEKSANDR JEVGEN'JEVIČ, *Русский этимологический словарь*. Рукописные памятники Древней Руси. Москва, 2007–.
- RÉTHY, LÁSZLÓ 1880. *Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia*. Arad.
- ROHÁČ, PETER 2016. II. česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1260 a bitka pri Kressenbrune. *Vojenská história: časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archivníctvo* 20/2: 23–44.

- RUDAКOV, VLADIMIR NIKOLAEVIČ 2013. О значении термина «Бесермене» в русских источниках второй половины XIII–XVI вв. *Вопросы культурологии и истории*. 29/3: 19–24.
- ŠČAROV, JAROSLAV NIKOLAEVIČ 1976. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Я. Н. Щапов. Наука, Москва.
- SchlSzej. = *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből.* Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. MTA, Budapest, 1894.
- SCHMIDT, KATHARINA 2013. *Trauma und Erinnerung: die Historisierung der Mongoleninvasion im mittelalterlichen Polen und Ungarn.* Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- SCHÜNEMANN, KONRAD 1924. Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. *Ungarische Jahrbücher* 4: 99–115.
- SDRJ. = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1–11 (свене–стягъ). Русский язык – Азбуковник, Москва, 1988–2016.
- ŠEBÁNEK, JINDŘICH – DUŠKOVÁ, SÁŠA 1956. Studie k českému diplomatáři. *Historické štúdie* 2: 242–273.
- SF. = *Sinica Franciscana I. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV.* Collegit, ad fidem codicum rededit et adnotavit ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT. Quaracchi, Firenze, 1929.
- SHTJP. = STACHOWSKI, STANISŁAW, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim.* Księgarnia Akademicka, Kraków, 2007.
- SIMONYI ZSIGMOND 1894. Böszörmények. *Nyelvtudományi Közlemények* 24: 333.
- SKÖLD, HANNES 1923–1924. Un emprunt slave aux langues turques. *Slavia* 2: 290–293.
- SISťč. = JAN GEBAUER, *Slovník staročeský.* Díl 1, A–J. Praha. 1903.
- Spotkanie = *Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów* pod redakcją JERZEGO STRZELCZYŁA. Wydawnictwo ABOS, Poznań, 1993.
- SREZNEVSKIJ, IZMAIL IVANovič 1893–1912. Словарь древнерусского языка – Материалы для словаря древнерусского языка 1–3. СПб.
- SRJ. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–30 (томъ-уберечия). Наука–Нестор-История, Москва–СПб., 1975–2015.
- SSJč. = *Slovník spisovného jazyka českého.* Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha. 1960–1971.
- STRJ. = ŠIROVA, ELIZABTA NIKOLAEVNA, *Словарь тюркизмов в русском языке.* Наука, Алма-Ата. 1976.
- ŠVÁB, MIROSLAV 1990. Besermené a ti druzi v české Alexandreidě (K dataci skladby). *Listy filologické* 113/2: 146–150.
- SZCZEŚNIAK BOLESŁAW B. 1966. Notes and Remarks on the Newly Discovered Tartar Relation and the Vinland Map. *Journal of the American Oriental Society* 86: 373–376.
- SZÉKELY, GYÖRGY 1974. Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IX^e–XI^e siècles. In: *The Muslim East. Studies in honour of Julius Germanus.* Ed. GY. KALDY-NAGY. Loránd Eötvös University, Budapest, 53–74.
- SZENDE LÁSZLÓ 1999. Harc a Babenberg örökségért (1246–1261). *Sic itur ad astra* 11/2–4: 263–306.

- TEKIN, TALÂT 1988. *Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Türk Dil Kurumu yayınlarından, 531. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- TEPLJAŠINA, TAMARA IVANOVNA 1970. Этноним бесермяне. In: *Этнонимы*. Ответственный редактор В.А. НИКОНОВ. Наука, Москва. 177–187.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ТИХОМИРОВ, МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ 1964. Бесермены в русских источниках. *Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР*. 7: 50–57. Újra-közölve In: *Uő, Российское государство XV–XVII веков*. Наука, Москва, 1973. 84–90.
- ТОЛОЧКО, ПЕТРО ПЕТРОВИЧ 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Абрис, Киев.
- TRAUTMANN, REINHOLD 1916. *Die alttschechische Alexandreis: mit Einleitung und Glossar*: Hrsg. REINHOLD TRAUTMANN. Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher 2. C. Winters Universitätsbuchh., Heidelberg.
- VALTROVÁ, JANA 2011. *Středověká setkání s „jinými“: modloslužebníci, židé, saraceni a heretici v misionářských zprávách o Asii*. Argo, Praha. 2011.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2013. Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipcak elemek a magyarban. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerk. AGYAGÁSI KLÁRA – HEGEDŰS ATTILA – É. KISS KATALIN. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 227–243.
- VDKČ. 1999. = MARIE BLÁHOVÁ – JAN FROLÍK – NAĎA PROFANTOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české. sv. I. Do roku 1197*. Paseka, Litomyšl – Praha.
- VERNADSKY, GEORGE 1953. *The Mongols and Russia*. (A History of Russia 3. Yale University Press, New Haven.
- VMHH. = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*. Collecta ac serie chronologica disposita ab AUGUSTINO THEINER. Romae 1859.
- VWSS. = SADNIK, LINDA – AITZETMÜLLER, RUDOLF, *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1975.
- WERNER, GREGOR 2016. Travelling towards the Peoples of the Endtime: C de Bridia as Religious Re-interpretation of Carpini. In: *Peoples of the Apocalypse: Eschatological Beliefs and Political Scenarios*. Ed. BRANDES, WOLFRAM – SCHMIEDER, FELICITAS – VOSS, REBEKKA. De Gruyter, Berlin. 83–96.
- WOT. = ANDRÁS RÓNA-TAS – ÁRPÁD BERTA, *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- Wýbor = *Wýbor z literatury české, díl první. Od nejstarších časův až do počátku XV. století*. Wýbor z literatury české díl 1., Počátkové staročeské mluvnice. Napsal a sestavil PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK. Vyd. Kronberger a Řivnáč, Praha, 1845.
- YELÜ CHUCAI 耶律楚材, Xiyoulu 西遊錄 In: 周達觀, 真臘風土記 – 耶律楚材, 西遊錄 – 周致中, 異域志 (中外交通史籍叢刊, 4). 中華書局, Beijing. 2000.
- ŽEMLIČKA, JOSEF 2011. *Přemysl Otakar II.: král na rozhraní věků*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* 3. Szerk. NAGY IVÁN – VÉGHELY DEZSŐ. Magyar Történelmi Társulat, Pest, 1874.

- ZOLNAI GYULA 1943. Böszörmény. *Magyar Nyelv* 39: 251.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest. 377–384.
- ZSOLDOS ATTILA 2005. *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Beszermény and besermen

Hungarian and Slavic words for Mohammedans in the centuries of the Mongol invasion

An earlier form of Hungarian *böszörmény* was roughly *beszermény*, usually not found in etymological dictionaries. Its first attested occurrence is the place name *Bezermen* from the 13th century. Its meaning is 'Muslim'. Words of the same form and meaning are also found in Old Russian and in Old Czech. The first time the form *besurmen* occurred in Old Russian chronicles was in an 1184 entry of the Kievan Chronicle. In a 1282 entry of the Laurentian Chronicle, *besurmen* occurs once, and *besermen* occurs five times. The abrupt and unexpected change is probably due to an unintended effect of a later copier's or compiler's own language. The form *besurmen* probably comes from the language of Polovtsians. Based on the fact that Volga Bulgarians were later referred to in Old Russian as *besermen* in the 14th century, we can assume that Old Russian borrowed the word from the language of the Volga Bulgarians, one of the Chuvash-type Turkic languages. The form *besermen* was widespread in the Principality of Vladimir-Suzdal first, and later it became dominant in the whole territory of Rus'. Hungarian *beszermény* may be a loanword from another Chuvash-type Turkic language, borrowed in the 9th century the latest. With respect to the origin of Old Czech *Bezzermene* (*Besermené*), Hungarian transmission is more probable than Eastern Slavic. In the thirteenth century, these words had the meaning 'Muslim' west of the Volga, as far as the Vltava River, with no particular ethnic reference. The same meaning is hidden in *Bisermin* as mentioned by Plano Carpini, mistakenly thought to be an ethnic name by the Franciscan monk. On the other hand, his fellow traveller, Benedictus Polonus, who was familiar with Slavic languages, took the Czech and Russian word to be a common noun, and did not mention the word *Bisermin* in his travelogue.

Keywords: Muslims, *böszörmény*, Old Hungarian *beszermény*, Old Russian *besurmen* ~ *besermen*, Old Czech *bezzermene* (pl.), the *Bisermini* of Plano Carpini, Chuvash-type Turkic languages, loanwords.